

УДК 821.22 “19”–1.09(091)

ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛІЗУ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ СХІДНОГО ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Олена МАЗЕПОВА

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології,
бульв. Тараса Шевченка, 14, кімн. 26, 01033, Київ, Україна,
тел.: (044)2393183, e-mail: mazerova_olena@yahoo.com*

Розглянуто підходи, що існують до лінгвістичного аналізу художнього тексту з огляду на розвиток антропоцентричної парадигми в сучасній лінгвістиці. Акцентовано на можливості застосування концептуального аналізу у процесі вивчення східного поетичного тексту з метою реконструкції мовної картини світу, представленої у творах поета.

Ключові слова: лінгвістичний аналіз тексту, концепт, концептосфера, концептуальний аналіз, мовна картина світу, мовна особистість автора.

Розвиток антропоцентричної парадигми в сучасній лінгвістиці зумовив зростання інтересу до вивчення художнього тексту в межах таких актуальних її напрямів, як когнітивна лінгвістика, психолінгвістика, комунікативний та функціональний напрями лінгвістики, сучасна теорія тексту.

Як зазначають фахівці, незважаючи на велику кількість навчальних посібників із лінгвістичного аналізу тексту (у тому числі художнього), методика цього курсу поки ще не ґрунтується “на єдиному, прийнятому усіма спеціалістами понятійно-термінологічному апараті і не являє собою чіткої скоординованої системи прийомів, методів і етапів навчання” [12, с. 261–262]. Традиційним підходом до лінгвістичного аналізу тексту, в тому числі художнього, залишається “лінгвістична характеристика всіх мовних одиниць, наявних у структурі аналізованих текстів, починаючи від найнижчих – фонем – і завершуючи синтаксемами” [5, с. 4]. Більшість дослідників, аналізуючи художній текст, керується необхідністю мовної стратифікації тексту з відповідним виділенням у ньому фонетичного, морфологічного, лексичного і синтаксичного рівнів [2, с. 36; 4, с. 294; 5, с. 4; 7, с. 16–71; 8, с. 11–15]. Одиницями аналізу при такому підході традиційно вважають фонему, морфему, лексему та синтаксему або висловлення.

Учений Л. Г. Бабенко зазначає, що загалом всі підходи, які існують до лінгвістичного аналізу тексту, можна згрупувати у чотири напрями: *лінгвоцентричний* (аспект співвіднесеності “мова – текст”); *текстоцентричний* (текст як автономне структурно-смісловне ціле поза співвіднесеністю з учасниками літературної комунікації); *антропоцентричний* (аспект співвіднесеності “автор – текст – читач”); *когнітивний* (аспект співвіднесеності “автор – текст – позатекстова діяльність” [2, с. 15]. Якщо при лінгвоцентричному підході предметом аналізу стають рівні і одиниці тексту, зазначені вище, то за текстоцентричним підходом розглядають текст як результат і

продукт творчої діяльності. Предметом аналізу у цьому підході є семантика і граматики тексту, що обумовлено поглядом на текст як структурно-семантичне ціле. Однак не ці напрями визначають сучасний стан розвитку лінгвістики тексту як науки. “Загальною стратегією сучасної лінгвістики тексту ... є перехід від вивчення текстової інтегрованої структури до аналізу тексту як комунікативної системи, детермінованої такими її складовими, як особистість мовця (автора) у сукупності його психологічних, ментальних, соціально-культурних, етнічних та ін. властивостей; адресат та його рівень сприймання, екстралінгвістичні характеристики двох типів ситуації: того, про що йде мова у тексті, та того, що опосередковує його творення у соціокультурному контексті дійсності” [10, с. 106]. Тому саме *антропоцентричний* та *когнітивні* напрями лінгвістики тексту сьогодні є пріоритетними.

Антропоцентричний напрям дослідження тексту ґрунтується на інтерпретації тексту в аспекті його породження (позиція автора) і сприйняття (позиція читача). Антропоцентризм як найсуттєвішу рису тексту розглянуто у працях В. Б. Шкловського, М. М. Бахтіна, Ю. М. Лотмана, Д. С. Лихачова, Б. О. Кормана, П. В. Соболева, В. П. Григор’єва та ін. На сучасному етапі розвитку лінгвістики тексту в контексті антропоцентризму все більшого значення набуває дослідження структури *мовної особистості автора*. На думку З. Я. Тураєвої, “структура мовної особистості та її маніфестація визначають класичну проблематику співвідношення мови і мислення, мови і дійсності, мистецтва і дійсності, мови та соціальної взаємодії. Таким чином, текст як втілення мовної особистості є інтегруючим феноменом лінгвістичної парадигми” [14, с. 109].

Когнітивний напрям вивчення тексту розвинувся внаслідок виникнення когнітивної зміни наукової парадигми на порозі ХХІ ст., коли лінгвістика тексту стала потребувати “нових методик аналізу об’єкта як форми репрезентації знань у мові, як концептуального модельного відображення дійсності, як модифікату сфери свідомості автора (художньої, естетичної, етичної, наукової, аксіологічної, прагматичної) та як моделі впливу на свідомість, інтелект, пам’ять, поведінку, погляди інтерпретаторів” [10, с. 107]. Відповідно до когнітивної парадигми художній текст осмислюється як складний знак, що виражає знання письменника про дійсність, втілені в його творі у вигляді *індивідуально-авторської картини світу* [2, с. 24].

Отже, можна зробити висновок про те, що у центрі сучасних досліджень з лінгвістики тексту взагалі і лінгвістичного аналізу художнього тексту зокрема перебувають проблеми *мовної картини світу* та *мовної особистості письменника*. Це підтверджує Н. С. Болотнова, яка вважає, що “є підстави розглядати текст як мовленнєвий продукт функціонування мовної системи, що характеризується подвійною системністю, основу якої складає не тільки орієнтація на узус, але й відображення мовної картини світу автора як мовної особистості, що має свій лексикон, семантикон і прагматикон” [цит. за: 2, с. 37]. Як зауважує Ю. М. Лотман, текст є відображенням структури свідомості автора і його світобачення, але водночас перед нами розкривається і структура свідомості автора, та створена цією свідомістю структура світу (модель світу і модель авторської особистості) [цит. за: 12, с. 264–265].

Інтегруючим чинником двох згаданих категорій – мовної картини світу та мовної особистості письменника – є поняття *концепт*. Адже концепт, як відомо, з одного боку, є основною одиницею концептуальної картини світу, яка лежить в

основі мовної картини світу, а з іншого – когнітивного рівня мовної особистості (Ю. Караулов). У трактуванні поняття “концепт” можна виділити лінгвокогнітивний та лінгвокультурологічний ракурси. Якщо представники лінгвокогнітивного напрямку визначають концепт як глобальну мисленнєву одиницю, ідеальну сутність, яка формується у свідомості людини, то у дослідженнях лінгвокультурологічного спрямування концепт розглядають як культурне явище [9, с. 47–48].

Керуючись тим, що суб’єкт є водночас представником певного етносу і індивідом, розрізняють інваріантні та індивідуальні концепти. Індивідуальний концепт, або ідіоконцепт, у термінології О. О. Селіванової, може бути нульовим при його відсутності в особистості, загальним (знання в загальних рисах), еталонним (більш повна сфера імплікаціоналу), специфікованим (рівень знань вище еталонних), енциклопедичним (за наявності глибоких професійних, наукових знань), парадоксальним (у випадку виникнення нестандартних, у тому числі хибних, суджень про об’єкт) і, нарешті, образно-художнім, представленим у творчій свідомості поета, художника, письменника, музиканта тощо [11, с. 127–128]. Індивідуальні образно-художні концепти проявляються передусім у результатах естетичної мовленнєвої діяльності, тобто у художніх текстах, де фігурують як одиниці індивідуальної свідомості автора і складові його концептуальної системи [9, с. 48].

Сьогодні дослідженню різних концептів, залежно від об’єкта концептуалізації, приділяють велику увагу. Як зазначає М. П. Кочерган, концепти зазвичай “досліджуються на основі сполучуваності, переважно предикативної, рідше – атрибутивної, комплементарної, а інколи враховуються різноманітні широкі мовні контексти (фольклорні, художні, публіцистичні та інші твори)” [6, с. 25–26]. Дослідження концептів у різних напрямках лінгвістичної науки проводять із застосуванням різних методик, але всі вони об’єднані під егідою одного методу – *концептуального аналізу*.

Огляд літератури, присвяченої концептуальному аналізу, переконує в тому, що нині його переважно використовують у лексикології й фразеології, де об’єктом аналізу є такі складні ментальні утворення, як пам’ять, душа, совість, правда, любов, гріх, зло, добро, істина тощо, предикатна або будь-яка інша лексика, тоді як у галузі лінгвістичного аналізу художнього тексту цей метод поки що перебуває на стадії становлення. Сутність концептуального аналізу в аспекті його застосування до художнього твору полягає у визначенні та репрезентації змісту основних його концептів [2, с. 56–57; 16]. Концептуальний простір художнього твору інтегрує найважливіші поняття, що слугують реалізації авторських цілей і задуму: культурні концепти (добро, зло, істина, краса тощо), ідеологічні концепти (справедливість, патріотизм, перемога тощо), антропоцентричні концепти, концепти-натурфакти (природні явища), концепти-артефакти (штучно створені об’єкти, фіксовані як художня деталь, символ), концепти-архетипи (его, світло, п’ятьма) тощо [12, с. 247].

Концептуальний аналіз може бути здійснений як на матеріалі одного твору, так і сукупності творів одного автора [2, с. 61]. Опис концептосфери тексту або сукупності текстів одного автора має на меті встановлення характерних властивостей певного концепту (його атрибутів, предикатів, образних асоціацій тощо), а тому передбачає узагальнення всіх контекстів, в яких використовуються ключові слова – лексичні репрезентанти і носії концептуального смислу. Попри те,

що власною формою концепту здебільшого вважають слово, яке в мові й окремому тексті отримує статус “імені концепту” [1; 13; 15; 16], а сам концепт уявляють як “парадигматичну структуру, що виводиться з синтагматичних відношень імені, фіксованих у тексті” [15, с. 39], ми керуємося тим, що “концепт зазвичай співвідноситься більш ніж з однією лексичною одиницею”, а тому він “врешті-решт співвідноситься з планом вираження лексико-семантичної парадигми” [3, с. 68]. Л. М. Чуриліна зазначає, що в художньому тексті взаємодіють дві концептуальні системи: концептосфера мовної особистості (в ролі якої виступає або деякий суб’єкт “уявного” світу або, що надто притаманно поезії, – автор як суб’єкт, “що стоїть за текстом”), яка формується сукупністю індивідуальних концептів, та концептосфера тексту, яка складається із сукупності взаємозв’язаних між собою концептів, репрезентованих у тексті” [16].

Під час концептуального аналізу художнього тексту варто взяти до уваги, що:

1) концепти багатокomпонентні і є полем знань, уявлень, понять, асоціацій, які мають ядро і периферію;

2) концепт художнього тексту формується переважно на синтагматичній основі, на відміну від опису концептів у словнику, де в першу чергу враховуються парадигматичні зв’язки слів;

3) методика експлікації концептуалізованої області (або концептуального поля) художнього тексту ґрунтується на семантичному виводі її компонентів із сукупності мовних одиниць, що розкривають одну тему;

4) концептуальний простір тексту формується на вищому рівні абстракції – на основі злиття, зближення, стягування спільних ознак концептів, репрезентованих на поверхневому рівні словами і реченнями однієї семантичної області;

5) ключовий концепт є ядром індивідуально-авторської художньої картини світу, втіленої в окремому тексті або сукупності текстів одного автора [2, с. 58].

За методикою Л. Г. Бабенко, концептуальний аналіз художнього тексту передусім охоплює: а) виявлення набору ключових слів тексту; б) визначення базового концепту (концептів) тексту; в) опис позначуваного ними концептуального простору тексту. Пропонований автором цієї методики алгоритм дослідження передбачає:

- визначення передтекстових пресупозицій, важливих для формування концептуального простору тексту: час його створення, відомості про автора, роль епіграфа (якщо є);

- аналіз семантики заголовка і його семантичного радіуса в тексті;

- проведення психолінгвістичного експерименту з метою виявлення набору ключових слів тексту;

- виявлення повторювальних слів, співвідносних парадигматично і синтагматично з ключовими словами, та встановлення ключового слова тексту – лексичного репрезентанта текстового концепту;

- аналіз лексичного складу тексту з метою виявлення слів одного тематичного поля з різним ступенем експресивності;

- опис концептосфери тексту (або сукупності текстів одного автора), який передбачає узагальнення всіх контекстів, у яких використовуються ключові слова-носії концептуального смислу, з метою виявлення характерних властивостей концепту: його атрибутів, предикатів, асоціацій, у тому числі образних;

- моделювання структури концептосфери, тобто виділення в ній ядра (базової

когнітивно-пропозиціональної структури), приядерної зони (основних лексичних репрезентацій), ближчої периферії (образних асоціацій) і дальшої периферії (суб'єктно-модальних смислів) [2, с. 59–61].

Автор запропонованої методики зауважує, що концептуальний аналіз може бути виконаний як на матеріалі одного твору, так і сукупності творів одного автора, а також сукупності творів різних авторів, що належать до одного літературного напрямку [2, с. 60–61]. На нашу думку, це відкриває цікаві перспективи для дослідження східної поезії взагалі і сучасної перської поезії зокрема.

За необхідності проведення концептуального аналізу всієї сукупності творів поетичної творчості одного автора можемо запропонувати алгоритм дослідження, який ми застосували при комплексному вивченні ідіостилю С. Сепехрі (1929–1981):

1) виявлення набору ключових слів, статус яких встановлюється на матеріалі всіх текстів, об'єднаних в одну поетичну збірку;

2) визначення та опис базових концептів основних збірок поета та створюваних ними концептуальних полів;

3) встановлення спільних для кількох збірок концептів та визначення особливостей їхнього еволюційного розвитку;

4) опис концептосфери поетичних творів автора шляхом узагальнення усіх визначених базових концептів з метою реконструкції поетичної картини світу митця та його когнітивного рівня як мовної особистості.

Концептуальний аналіз, спрямований на визначення базових концептів поетичних творів С. Сепехрі, засвідчив, що на першому етапі життєвого та творчого шляху домінантними в його поетичній картині світу є концепти НІЧ, СОН, САМОТНІСТЬ, СУМ та СТРАХ. У другій половині першого періоду творчості значної актуалізації набуває концептуальне поле МІСТИЧНЕ. На другому етапі творчої і світоглядної еволюції поета найбільше значення мають концептуальне поле ПРИРОДА зі складовими СВІТЛО, РОСЛИНА, ВОДА, концепти САМОТНІСТЬ та – наприкінці творчого шляху – СЛОВО. Концептуальне поле МІСТИЧНЕ зберігає свою вагомість протягом усього періоду творчості поета, а найбільш актуалізованим його репрезентантом постає концепт ГОЛОС. Протягом усього періоду творчості поет звертається до осмислення концептів ЖИТТЯ і СМЕРТЬ. На підставі визначених базових концептів восьми поетичних збірок С. Сепехрі змодельовано концептосферу його творів. Модель концептосфери охоплює ядро, приядерну зону, ближчу та дальшу периферії. Ядром концептосфери є сам поет, представлений своїм ліричним суб'єктом, тобто поет-художник зі своїм внутрішнім світом. До приядерної зони внесено основні компоненти його внутрішнього світу: а) найважливіші почуття та емоції, що домінують у його психічній сфері; б) розуміння і ставлення до таких концептуально важливих понять, як життя і смерть; в) містицизм як основна світоглядна константа більш зрілого періоду творчості. Ближчу периферію концептосфери поетичних творів С. Сепехрі становить місце перебування і оточення його ліричного героя, що об'єднує всі наявні у творах види простору та часу. Дальша периферія концептосфери творів С. Сепехрі містить образні характеристики основних концептів, в яких виявляються найсуттєвіші ознаки їхньої структури.

Отож, значна теоретична база з проблем концептуального аналізу, накопичена сучасною лінгвістичною наукою, та наше дослідження ідіостилю С. Сепехрі у

відповідному аспекті дають підстави стверджувати, що використання концептуального аналізу у процесі вивчення східного поетичного тексту з лінгвістичних позицій має значну евристичну цінність. Це відкриває цікаві перспективи як для вдосконалення методики викладання східної поезії у вищій школі, так і для подальших розвідок у зазначеній галузі. Стосовно іранської поезії останні можуть бути окреслені в таких напрямках: концептуальний аналіз окремих зразків іранської поезії та сукупності творів одного автора; моделювання концептосфери поетичної творчості окремого митця в аспекті його ідіостилу; зіставний аналіз концептосистем різних авторів, що належать до одного літературного напрямку, а також поетів-представників різних мовних соціумів.

1. *Арутюнова Н. Д.* Образ (опыт концептуального анализа) / Н. Д. Арутюнова // Референция и проблемы текстообразования : сб. науч. трудов. – М. : Наука, 1988. – С. 117–129.
2. *Бабенко Л. Г.* Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика : [учебник; практикум] / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 496 с.
3. *Воркачев Л. Г.* Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / Л. Воркачев // НДВШ. Филологическое науки. – 2001. – № 3. – С. 64–72.
4. *Казарин Ю. В.* Особенности лингвистического анализа поэтического текста // Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика : [учебник; практикум] / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – М. : Флинта : Наука, 2003. – С. 291–374.
5. *Ковалик І. І.* Методика лінгвістичного аналізу тексту / І. І. Ковалик, Л. І. Мацько, М. Я. Площ. – К. : Вища школа, 1984. – 119 с.
6. *Кочерган М. П.* Мовознавство на сучасному етапі / М. П. Кочерган // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24–29.
7. *Кухаренко В. А.* Інтерпретація тексту : [навч. посіб.] / В. А. Кухаренко. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 272 с.
8. *Мельничайко В.* Аспекти лінгвістичного аналізу художнього тексту / В. Мельничайко // Дивослово. – 1999. – № 9. – С. 11–15.
9. *Привалова И. В.* Интеркультура и вербальный знак (лингво-когнитивные основы межкультурной коммуникации) : [монография] / И. В. Привалова. – М. : Гнозис, 2005. – 472 с.
10. *Селиванова О. О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селиванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
11. *Селиванова Е. А.* Когнитивная ономазиология : [монография] / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
12. *Селиванова Е. А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
13. *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры : [Изд. 2-е, испр. и доп.] / Ю. С. Степанов. – М. : Академический Проект, 2001. – 990 с.
14. *Тураева З. Я.* Лингвистика текста и категория модальности / З. Я. Тураева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105–114.
15. *Чернейко Л. О.* Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа / Л. О. Чернейко, В. А. Долинский // Вестник Московского Государственного Университета. – Сер. 9. – Филология. – № 6. – 1996. – С. 20–41.
16. *Чурилина Л. Н.* Лексическая структура текста как ключ к реконструкции индивидуальной картины мира / Л. Н. Чурилина // Изменяющийся языковой мир : тезисы междунауч. конф. – 2001. / <http://language.psu.ru/bin/view.cgi?art=0151&th=yes&lang=rus>

APPLICATION OF CONCEPTUAL ANALYSIS TO ORIENTAL POETIC TEXT STUDIES

Olena MAZEPOVA

*Taras Shevchenko Kyiv National University,
Institute of Philology,
T. Shevchenka av., 14, room 26, 01033, Kyiv, Ukraine,
tel.: (0038 044)2393183, e-mail: mazepova_olena@yahoo.com*

The article deals with approaches to linguistic analysis of artistic text regarding the development of modern anthropocentric paradigm in linguistics. The focus is set to the possibility of using conceptual analysis in oriental poetic text studies for the purpose of reconstruction of the language world picture represented in poet's works of art.

Key words: linguistic analysis of text, concept, concept-sphere, conceptual analysis, language world picture, language personality of the author.

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2007

Прийнята до друку 03.03.2008